

El molí fariner d'Alfarràs (el Segrià, Lleida). Valoració patrimonial

Ramon Dalfó Revuelto

RESUM

El molí fariner d'Alfarràs, documentat al segle XII, fou propietat dels senyors feudals del lloc i se situa sobre el canal de Pinyana, que rega el nord de la comarca del Segrià (Lleida). Diferents molins van proliferar al llarg del canal emprant l'energia hidràulica. Des de temps medievals fins al segle XIX els molins van anar apareixent, fins al moment en què els salts d'aigua es van reutilitzar per la nova indústria, sobretot per les fàbriques de filatures. L'objectiu és presentar una valoració patrimonial del Molí d'Alfarràs, a partir de l'arqueologia, la documentació i l'etnografia, per tal de recuperar l'edifici i contribuir a la seva difusió històrica.

PARAULES CLAU

Molins fariners, energia hidràulica, canals de regadiu.

ABSTRACT

The Alfarràs flour mill, documented in the 12th century, was owned by the feudal lords of the village, which is situated above the Pinyana Channel, which irrigates the north of the Segrià region (Lleida). Several mills appeared alongside the channel and all used hydropower. From medieval times until the 19th century the mills kept appearing, until the moment when the waterfalls were reused for new industry, in particular for thread factories. The objective is to present an assessment of the heritage, about archaeology, documentation and ethnography, to recover the building and contribute to the historical divulgation.

KEYWORDS

Flours mills, hydropower, irrigation channels.

INTRODUCCIÓ

El molí fariner d'Alfarràs, un dels edificis més emblemàtics del seu passat, suposa una font de coneixement històric per entendre la vinculació del territori a l'aprofitament de l'aigua i la seva economia tradicional que es pot analitzar a través de l'arqueologia, l'arquitectura, la paleografia i l'etnografia.¹ L'objectiu és posar de manifest les possibilitats per a la recerca i la divulgació. Es tracta de preveure els elements susceptibles de ser respectats en una hipotètica intervenció arquitectònica, tenint en compte una contextualització històrica que permeti entendre l'edifici i que atorgui continguts per divulgar-lo i establir un primer marc d'indicacions per rehabilitar-lo. L'antic molí senyorial es dedicava a la producció de farina i per moure les seves moles s'aprofitaven les aigües del canal de Pinyana. Es documenta en actiu des de 1152² fins el 1954³. És declarat Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN), el màxim rang de protecció patrimonial per la legislació catalana. En aquesta declaració l'edifici es data al 1147 (MUÑOZ ET AL. 1990: 374). Està catalogat per l'*Inventari de patrimoni arquitectònic de Catalunya*, on consta dels segles XII i XV (Departament de Cultura 2012). També està reconegut en el Pla d'Ordenació Urbanística Municipal (POUM) d'Alfarràs, en polèmica tramitació, i en què es preveu com a equipament públic (ESQUERDA I GINÉ 2012). El 1970 va passar a la propietat privada de Viladés S.A., la fàbrica de filatures annexa al molí, la qual en el seus primers anys també fou propietat dels marquesos d'Alfarràs (1894–2005), també fundadors de la fàbrica de Filatures Casals d'Andaní (1897–2005) (SOL I TORRES 1974: 291–292, 300; SEGRE 2005: 3; MIR ET AL. 2010: 389). Actualment, des del 2005, moment en que es tancà la fàbrica, segueix en propietat privada, però en estat d'abandó i ruïna.

¹ S'exposa una síntesi de les dades tractades al Treball de Fi de Màster *El patrimoni de l'aigua a Alfarràs. Dels molins a les fàbriques de filatures*, presentat l'octubre de 2013 a la Universitat de Lleida i que es va realitzar a la Secció d'Arqueologia dels Serveis Territorials a Lleida del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, en el marc de les pràctiques del Màster en Patrimoni cultural i desenvolupament local de la Universitat de Lleida. El treball ha comptat amb Josep Gallart com a tutor pel Departament de Cultura i Jordi Bolòs com a tutor per la Universitat de Lleida. Abreviatures emprades: AMA (Arxiu Municipal d'Alfarràs), ANC (Arxiu Nacional de Catalunya), AMLL (Arxiu Municipal de Lleida), AMAV (Arxiu dels Marquesos d'Alfarràs-Viladellops), ACL (Arxiu Capítular de Lleida), ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), ACN (Arxiu Comarcal de la Noguera), AJSLL (Arxiu de la Junta de Sequiatge de Lleida).

² AMA, Lligat Ramon Vives i Gorgues, dossier 102, p. 25. Procedència AMAV, caixa 58.

³ AMA, Lligat Ramon Vives i Gorgues, dossier 111, p. 12, fitxa 4.330. Procedència AMAV.

SITUACIÓ

Alfarràs forma municipi junt amb el nucli d'Andaní a la comarca lleidatana del Segrià. S'emplaça a l'extrem nord-occidental de la plana de Lleida on aquesta conflueix amb el Prepirineu (fig. 1). La geografia de la població es defineix per la petita vall que hi forma la Noguera Ribagorçana, on s'estén l'horta regada pel canal de Pinyana. Els turons de Montpedró i Montderes (nord), la Serra Llarga (est) i l'altiplà del Sas i les Bruixes (oest) emmarquen aquest fons. El molí s'emplaça sobre el canal de Pinyana, a l'alçada del carrer Trinitat, al bell mig de la trama urbana contemporània d'Alfarràs, i deixa en evidència que antigament quedava fora de la vila (figs. 2–3).

METODOLOGIA

La bibliografia permet obtenir referents per definir un context territorial i cronològic i un marc metodològic, per tal d'obtenir dades inèdites. Aquestes provenen de l'arqueologia, les fonts documentals d'arxiu i les fonts orals.

Les obres referents per entendre l'ús de les aigües del canal de Pinyana per l'energia hidràulica són *Historia de un canal, 1147–1974* (1974) de Sol i Torres i *Els Canals de Pinyana i Fontanet. L'aigua com a factor transformador de la regió de Lleida* (2006) dirigida per Enric Vicedo. *Els molins fariners* (1983) de Bolòs i Nuet s'ha pres com a referent per entendre els mecanismes de funcionament d'un molí i les diferents tipologies que n'hi ha. Altres obres que proporcionen paràmetres per a la recerca arqueològica i documental de molins fariners medievals són l'article de Serra «A propòsit dels molins fariners» publicat a *Erol* (2000) i l'aportació de Rigo i Gili amb *El Molí d'en Ribé. Un molí fariner baix-medieval (Santa Coloma de Gramanet, Barcelonès)*. Fité amb l'article «Un apropament a l'estudi dels molins del Montsec i la Vall d'Àger» (1983) ofereix un referent quant al buidatge documental sobre molins senyorials fariners hidràulics a partir de protocols notarial de l'Arxiu Capitular de Sant Pere d'Àger i el tractament de dades arqueològiques. L'obra de Sarobe *Història de Rosselló de Segrià, Volum I, El temps dels templers (1149–1307)* (2011) aporta un model tipològic per als molins del territori al Segrià nord, tot i que se centra en els casos de Vilanova de Segrià,

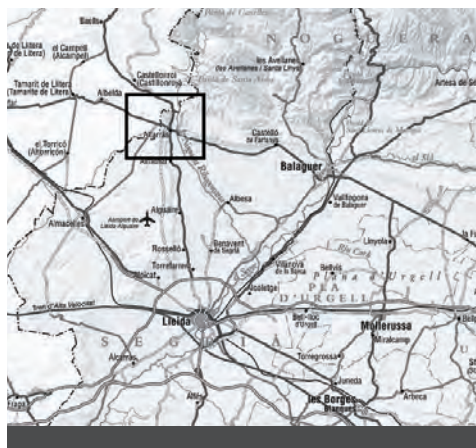

Fig. 1: Alfarràs, a la plana de Lleida.

Fig. 2: El Molí d'Alfarràs en la trama urbana. Mapa: Marisa Grau i Ramon Dalfó.

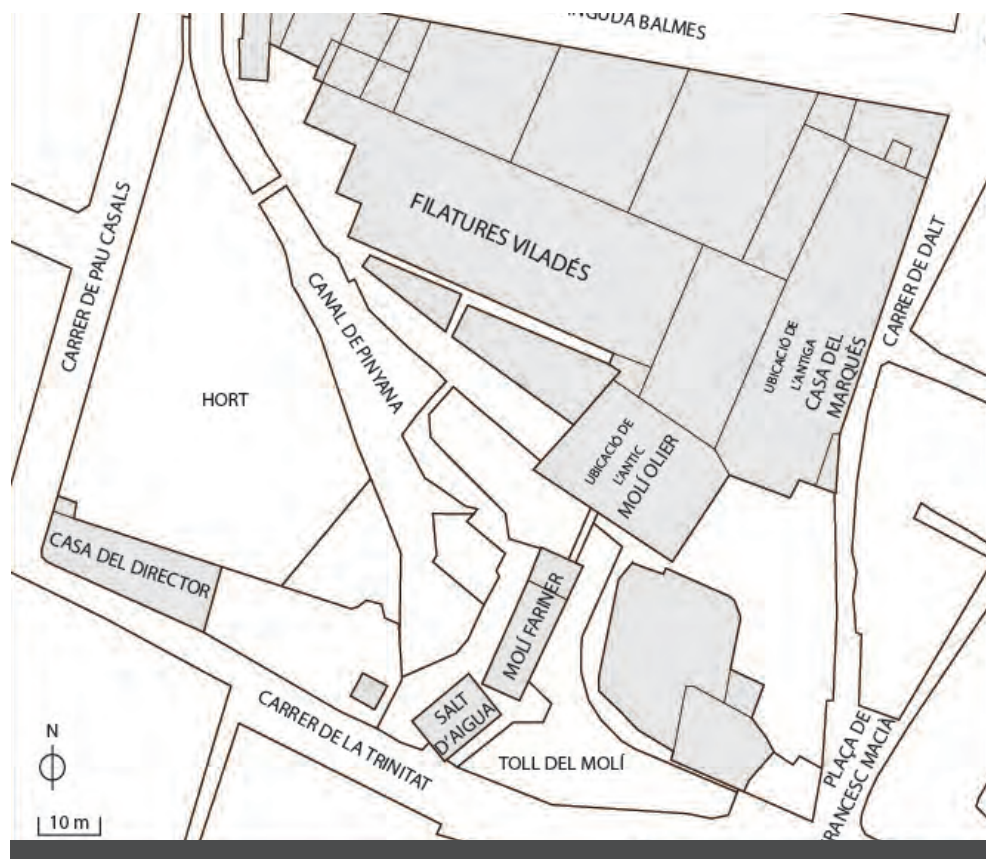

Fig. 3: El Molí d'Alfarràs i la fàbrica Viladés el 2005. Mapa: Marisa Grau i Ramon Dalfó.

Torrefarrera i Rosselló de Segrià (Lleida). L'obra de Forn *Economia i societat en els regs històrics occidentals catalans: Almenar (Segrià) i la seva àrea (segles XIV–XIX)* (2004), a banda de posar en relleu el molí d'Almenar (el Segrià, Lleida) permet conèixer les xarxes comercials tradicionals al Segrià nord, en les quals se situava el Molí d'Alfarràs. L'obra *Alfarràs. Apunts històrics d'Alfarràs del Lligat Ramon Vives i Gorgues* (2010) de París inclou la primera descripció del molí publicada, que representa un punt de partida per al coneixement del molí. La publicació presenta la catalogació del llegat del mestre de Castellonroi, Ramon Vives, qui va recopilar documents sobre la història d'Alfarràs amb l'objectiu de publicar una monografia. La seva mort abans de complir l'objectiu va dur a la seva família, l'Ajuntament d'Alfarràs i la Universitat de Lleida a garantir-ne la catalogació de la qual s'encarregà Josefina París. Els resultats d'aquesta sistematització es van publicar en l'obra esmentada i el llegat pot ser consultat a l'Arxiu Municipal d'Alfarràs, emplaçat al mateix ajuntament.

En termes de catalogació patrimonial, cal atendre a l'*Inventari de patrimoni arquitectònic de Catalunya* del Departament de Cultura. En l'obra de Muñoz, Pladevall i Tosas *Catàleg de monuments i conjunts histórico-artístics de Catalunya* (1990) trobem la descripció de l'edifici com a BCIN. Cal atendre també l'enfocament del POUM d'Alfarràs (ESQUERDA I GINÉ 2012).

Les pautes que trobem a *Fonts per a l'estudi del món rural contemporani* (2005) de Vicedo representen una eina per conèixer la societat rural lleidatana des de l'antic règim fins a la industrialització, sobretot pel que fa a documentació d'arxiu. En termes de buidatge documental, la informació consultada prové majoritàriament del Llegat Ramon Vives i Gorgues, abans esmentat. A partir dels arrendaments, capitulacions i inventaris del senyoriu d'Alfarràs podem conèixer l'evolució arquitectònica i cronològica de l'edifici. La informació consultada correspon a documents recollits en el Llegat Ramon Vives i Gorgues, els quals provenen en major part de l'Arxiu dels Marquesos d'Alfarràs-Viladellós, l'Arxiu Municipal de Lleida, l'Arxiu de la Junta de Sequiatge i l'Arxiu Capitular de Lleida. El Fons del Llinatge Desvalls, marquesos d'Alfarràs, dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya, permet la consulta de testaments i planimetries referents als molins d'Alfarràs, així com d'altres obres hidràuliques relacionades amb aquests des de temps medievals fins al segle XIX (AADD 2005: 6).

Per a la recollida de dades etnogràfiques amb testimonis orals s'ha pres com a referent l'obra de Català *Metodologia de recerca etnològica* (2010).

CONTEXT

Per entendre el context del molí fariner d'Alfarràs, es fixa com a marc territorial el Segrià nord, articulats pel canal de Pinyana. Trobem molins, sobretot fariners, a Torrefarrera, Rosselló de Segrià, Vilanova de Segrià (SAROBÉ 2011: 164–166, 172–174, 177–178, 181–192) i Almenar (FORNS 2004: 143–145). Sarobé situa dues tipologies de molins per contextualitzar els del Segrià nord. En primer lloc, els molins andalusins, estudiats per Sergi Selma a València, alguns dels quals s'haurien adaptat al model consegüent. Aquest segon tipus, els molins senyorials, haurien adaptat tècniques constructives andalusines o haurien forjat paràmetres comtals. D'aquests, se'n distingeixen els molins senyorials pirinencs, que derivarien les aigües des del curs fluvial, i els molins senyorials de muntanya i terra baixa, els quals captarien l'aigua des de canalitzacions de regadiu. En el cas de Lleida, Sarobé apunta que els molins medievals en un origen estarien construïts sobre antics molins andalusins, però amb majors dimensions i potencial en moles. També hi haurien molins de nova planta seguint paràmetres comtals, sense descartar l'assumpció de tècniques constructives andalusines. Sarobé proposa que els molins d'origen andalusí a Lleida haurien estat adscrits a almúnies, com a Tortosa, València i Mallorca. Amb la conquesta de Lleida, als segles XII i XIII, els senyors feudals s'haurien apropiat d'alguns molins, d'altres s'haurien abandonat o destruït. En aquest moment sorgirien els moliners com a agents del senyor, a diferència del moment anterior en el qual els pagesos s'ocupaven directament de collita de blat i la producció de farina. A les estructures del molí s'hi afegien les estances del moliner i pous entre la bassa de captació d'aigua i els carcabans

per tal de donar més potencial a les moles. Aquest fet respon a una herència àrab, com també el fet que es donés prioritat al reg agrari, per davant del funcionament del molí (SAROBÉ 2011: 205-210, 222).

Sol i Torres assenyalen una forta eclosió de molins al segle XV. També remarquen el seu pes econòmic en la societat al ser la font de producció d'un aliment bàsic com era la farina. Un exemple el trobem en el fet que les Corts de Montsó d'entre 1531 i 1533 es van ajornar per Carles V l'Emperador, ja que els molins del territori estaven aturats per tasques de neteja (SOL I TORRES 1974: 37–38 i 87).

Al llarg del segle XVIII i fins al XIX té lloc la proliferació de molins oliers al canal de Pinyana. Aquests es van veure acompanyats, en menor mesura, de molins paperers, fariners, de teixits, de pólvora, de conserves, per esmolat i de centrals elèctriques. És en aquest moment quan els antics artefactes passen a ser utilitzats per les noves formes de producció industrial i al Segrià nord, amb el canal de Pinyana com a eix vertebrador, té lloc la incipient industrialització de Lleida, que es basarà en l'aprofitament dels vells artefactes i els seus salts d'aigua per generar electricitat amb l'energia hidràulica destinada als nous centres fabrils del XIX que, a Alfarràs, veiem amb l'aparició de les fàbriques de filatures (SOL I TORRES 1974: 265-282).

En relació a la fi dels molins tradicionals, Fité aporta una aproximació cronològica. Assenyalava que els molins fariners i oliers funcionen fins passada la Guerra Civil (1936–1939) i la postguerra, per després desaparèixer (FITÉ 1983: 207–208).

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

A Alfarràs trobem l'existència de diferents molins al llarg del temps. Al mateix molí de farina, el 1692, s'hi va instal·lar un molí del batan o draper per a la producció de teixit (PARÍS 2010: 77). Adjacent al mateix molí, al segle XVIII i per iniciativa senyorial, s'hi va aixecar un molí olier (SOL I TORRES 1974: 288; LLADONOSA 1994: 126; PARÍS 2010: 95), al qual s'afegí més endavant un de farina. Aquests van funcionar fins al 1971.⁴ Al segle XV es documenta el molí d'Andaní, vinculat a un altre senyoriu.⁵ En règim privat, es va instal·lar un nou molí fariner a Andaní a nom d'Andrés Chordi, entre 1885 i 1889.⁶

Tot i això, el cas que ens ocupa i el que s'ha conservat fins a l'actualitat es documenta com el Molí d'Alfarràs. L'explotació estava vinculada al senyoriu de l'indret, en un origen amb arrels a Lleida, però que amb el transcurs del temps el veiem situat entre l'alta noblesa catalana vinculada a l'alta burgesia. Se sap que des del 1099 Alfarràs era una almúnia d'Almenar (ERITJA 1998: 301–306). No va ser fins al 1152 que Alfarràs prengué la seva pròpia jurisdicció amb Pere d'Estopanyà com a castlà del lloc, moment en què es documenta per primer cop el molí. Aquest, després de diverses compres i vendes, el 1218 passa, juntament amb el castell, terme i vila d'Alfarràs, dels Estopanyà al convent de Sant Hilari de Lleida, en un intent de la Paeria de Lleida per controlar a través d'Alfarràs la captació d'aigua del canal de Pinyana. El 1400 la Paeria ven a Bernat de Boixadors l'indret, amb molí inclòs, operació que dóna pas a la baronia d'Alfarràs. El 1601, en motiu dels greuges econòmics de la Casa Boixadors, diversos establiments senyorials del terme, entre els quals el molí, es venen a la Paeria de

⁴ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, fitxes 4.331–4.332.

⁵ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 102, p. 19, fitxa 4.120. Procedència AMAV, caixa 58.

⁶ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 77, p. 39–40. Procedència AJS, núm. 1 40 memoriales M 144–0–2 1885.

Lleida, tot i que van ser recuperats pels Boixadors el 1690. En aquest moment, els Boixadors es van emparentar amb els Ribes. A Pere de Ribes i de Boixadors, senyor de l'indret, Felip V li va concedir el títol de marquès d'Alfarràs (PARÍS 2010: 28–29, 37, 44–45, 53, 84 i 86), en un gest per guanyar-se el noble austriacista en la Guerra de Successió (1702–1714). A final del XVIII els Ribes es van emparentar amb els Desvalls. En aquest context, els senyors es movien en els cercles de l'alta noblesa i amb forts vincles amb l'alta burgesia (CAMINAL 1989: 120; ORDAZ 1978: 40; MOLAS 1998: 131–132, 138, 147–148; PARÍS 2010: 93, 95),⁷ fins al punt que, el 1894, Joan Desvalls i Amat, marquès d'Alfarràs, va destinar els drets històrics del salt d'aigua del Molí d'Alfarràs per emplaçar a la vora la fàbrica de filatures que amb el temps va passar de la seva propietat a la companyia Viladés S.A. (SOL I TORRES 1974: 291–292). Aquesta empresa acabaria adquirint la propietat del Molí d'Alfarràs i del molí olier i fariner el 1971. El primer seria aprofitat com a fusteria i després com a dipòsit d'aigua i el segon seria destruït. La fàbrica va tancar el 2005 i l'estat del molí és d'abandó en previsió de ser cedit a l'ajuntament d'Alfarràs, encara que ha estat comprat amb la fàbrica per una empresa de Vic recentment.

S'ha de tenir en compte una suposada ampliació del molí el 1456 (LLADONOSA 1994: 126) i que durant la Guerra dels Segadors (1640–1653) fou emprat com a castell fort per a la defensa dels miquelets i com a refugi per al poble. Durant la guerra, el molí va suspendre la seva activitat i el 1643 les moles es van traslladar al molí de Cervià de Lleida. D'aquest moment, París en recull la descripció que Ramon Vives i Gorgues havia transcrit. El molí s'arrendava cada 3 anys i disposava d'un corral per al moliner i unes cavalleries per als qui portaven a moldre el gra, ja fossin d'Alfarràs o rodalies, ja que el molí era un monopoli senyorial (PARÍS 2010: 76–77, 81–82). Per un document de 1631 es coneix que al molí es portava a moldre el blat, l'ordi i la civada.⁸ Aquest fet, es relaciona amb l'existència de la ruta comercial de Barcelona a Osca, documentada al segle XVIII, que passava per Alfarràs i que s'articulava en base al comerç de cruïlla, tot integrant les poblacions a mitja distància. El comerç es basava en els excedents del camp i els productes d'oficis artesanals (FORNS 2004: 175).

En la declaració de BCIN es defineix com un castell o gran casal moliner fortificat, residència dels senyors del terme (MUÑOZ ET AL. 1990: 374). Aquesta dada sembla confusa, ja que el molí en moments de guerra es va fortificar, però el castell d'Alfarràs està documentat des

“ En la declaració de BCIN es defineix com un castell o gran casal moliner fortificat, residència dels senyors del terme

del segle XII i no sembla estar vinculat al molí. Sí que és cert que el 1690 els senyors d'Alfarràs van adoptar com a residència un antic hostal senyorial habilitat com a palau (PARÍS 2010: 37, 53 i 81–82). Podria tractar-se de la Casa del Marquès d'Alfarràs, emplaçada vora el molí olier i fariner, fins que es va enderrocar als setanta. D'això, se'n podria interpretar que la descripció del BCIN, declarat el 1949, feia referència al complex format pel molí fariner medieval, el molí fariner i olier i la casa senyorial.

DADES ARQUEOLÒGIQUES

Les dades de caire arqueològic que es presenten consisteixen en una valoració preliminar que pot ajudar a preveure com s'ha d'entendre l'edifici. Aquesta valoració es limita a l'observació dels alçats realitzada entre el novembre de 2012 i el gener de 2013 (fig. 4). L'edifici sobre el canal de Pinyana presenta la façana principal o est vers el Toll del Molí, on se situa la sortida d'aigües, de cara al carrer Trinitat. La façana sud presenta la porta principal cap al carrer Trinitat i dona al salt d'aigua de la fàbrica Viladés. La façana nord confronta amb els dos ramals del canal de Pinyana (en paral·lel a aquests se situen les naus de la fàbrica). La façana oest presenta l'antiga entrada d'aigües a sobre de la qual actualment hi ha un pas que permet l'accés a les golfes del molí.

Fig. 4: Façana est del Molí d'Alfarràs l'any 2005. Foto: Ramon Dalfó.

La planta presenta dos cossos, el nord i el sud, que se separen per un mur de carreus grans i regulars, corresponents al cos nord, al qual s'hauria afegit més recentment el cos sud. A banda d'aquesta observació, a partir de les façanes est i nord es poden observar diferents aparells que permeten ampliar la suposició de fases arquitectòniques. Al cos nord, per la part inferior, s'hi observa un aparell de carreus grans disposats de forma regular i que en la façana est presenta una esquadra vertical considerable. A la mateix nivell, però al cos sud, l'aparell consisteix en carreus mitjans regulars i irregulars. Sobre aquestes dues possibles fases s'alçaria una tercera amb pilars a la cantonada de pedra regular i pilars interns de maons, entre els quals s'alçarien murs de toves o, en correspondència al cos nord, amb pedres irregulars lligades amb argamassa. Aquest canvi al nord es podria considerar un aparell diferenciat difícil de precisar de forma preliminar, a sobre del qual s'aixeca un aparell que confereix l'aparença de torre al cos nord que presenta pilars de maó a les cantonades i un aparell de pedra irregular lligada amb argamassa intercalat amb rengleres horitzontals de maons. Al cos sud s'observa un altre aparell que seria un alçat amb cobertura de ciment per aixecar el nivell pel teulat contemporani. El teulat del cos nord presenta teula de ceràmica i el teulat del cos sud és d'uralita, clarament contemporani.

⁷ Vegeu el retrat del Marquès d'Alfarràs que va efectuar el pintor Antoni Caba, conservat a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi <<http://www.racba.org/mostrorobra2.php?id=243>> (consulta: 30 de gener de 2014)

⁸ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 80, p. 34, Procedència AML, Cartulari, R 852, 1.630–1.633.

L'edifici presenta 3 nivells: en l'inferior els carcabans, a sobre la planta baixa o la sala de moles i en l'últim les golfes. Hi ha 8 carcabans dels quals sembla ser que el del nord hauria amortitzat el que haurien estat 2 carcabans. Alguns es troben enrunats i tapiats. Pels que s'han observat s'intueix que tenen una factura similar entre si: són de volta rebaixada i presenten la sortida d'aigües de 3 o 4 esglaons. A l'interior presenten un paviment de lloses de pedra mitjanes i regulars. La volta per l'interior presenta parcialment un rebaix contemporani de maó. La caixa del rodet és quadrangular i no es conserven les estructures que movien les moles, però es pot observar l'obertura del coll-ferro, l'obertura del canal, tapiat amb pedres irregulars, i l'obertura de l'alçador. La sala de moles pel cos nord és impracticable, ja que s'hi va instal·lar, amb la compra per part de la fàbrica Viladés, un dipòsit d'aigua. A la sala de moles del cos sud s'observen intervencions contemporànies amb parets de maó i enguixats, tot i que s'hi pot observar l'aparell de pedra antic. Destaquen els sostres amb bigues de fusta i les plaquetes de guix ornamentades amb motius florals i geomètrics. No s'hi conserva cap vestigi relacionat amb les moles. A la golfà, s'hi accedeix des de l'interior del molí per una escala o per dos accessos, un a cada cos des del pas sobre l'entrada d'aigües. La golfà del cos nord tan sols possibilita l'observació de parets enguixades amb algun tram on es reconeix l'aparell de pedra i l'embigat de forja, segurament contemporani, del qual només es conserva l'arrencament. La golfà del cos sud presenta un fals sostre esfondrat a sobre del qual s'aprecia un embigat de fusta per damunt del qual es va reposar el sostre d'uralita.

Al nord del molí s'emplacen dos ramals del canal de Pinyana enllosats i paramentats amb grans pedres. El del sud presenta guies de fusta dels antics estelladors.

DADES DOCUMENTALS

Es presenta una síntesi sobre la cronologia i l'evolució arquitectònica del molí que s'ha pogut definir amb les dades extretes de documents d'arxiu. La majoria provenen de les transcripcions realitzades per Ramon Vives i Gorgues i d'altres s'han transcrit per a l'ocasió.

La primera referència al molí és de 1152 en motiu de la dot de la filla de Pere d'Estopanyà, castlà d'Alfarràs, la qual consistia en la meitat de la vila, terme i molins d'Alfarràs pel matrimoni amb el fill de Pere Ramon d'Erill, senyor d'Almenar.⁹ Les següents referències són de 1153, 1154 i 1165 i es relacionen amb la donació del molí per parts dels castlans d'Alfarràs al Monestir de Santa Maria de Lavaix, fet que es relaciona amb la protecció dels Erill del monestir en el moment posterior de la conquesta de Lleida, quan controlaven els territoris de la Llitera, el Segrià i la Noguera (PUIG 1984: 33 i 101–102).¹⁰

Del 1401 data la primera descripció del molí documentada. Es troba en l'inventari de béns realitzat per la defunció de Miquel de Boixadors, senyor d'Alfarràs, en què es fa referència a un casal de molins fariner amb 3 voltes de molí, obtingudes de nou, 4 moles molents noves amb cercols de ferro, 3 moles molents velles també amb cercols i una mola espletada. També es fa referència a un altre casal de molins enderrocat on hi havia 2 moles. Del 1559 consta un altre inventari pel qual se sap que el molí disposava de 9 moles molents. S'hi esmenta la sala del molí, la cambra del blat, la qual es podria tractar d'un espai d'emmagatzematge, la golfà, el pati del molí i l'estable.¹¹

En el projecte d'obres documentat el 1622 s'esmenten espais exteriors del molí com la garita, la perxada i la caseta de les gallines. S'hi descriuen reformes als murs, a les esquerdes de la paret del port i a les parets que s'havien d'arrebassar amb argamassa. De l'interior de l'edifici, se n'esmenten reformes a la xemeneia, l'escala, les espilleres, el sostre de bigues de fusta, la golfà, la cambra de blat i el teulat.¹² Del 1692 data la construcció del molí del batan, emplaçat dins del mateix molí fariner. En les clàusules de l'obra consta que s'hauria de refer algun mur de pedres.¹³ Del 1731 es documenta un altre projecte d'obres per a la construcció de nous cups¹⁴ amb pedres extretes de les pedreres del terme. Aquesta construcció implicaria el sistema d'entrada d'aigües al molí i s'havia de fonamentar a la roca o l'argila sobre la qual es fonamentava el molí. També es fa referència a la necessitat d'adobar les parets del cap del molí, als estelladors. S'hi esmenta que s'havien de revisar, assentar i mudar les moles amb calç o guix i fer farineres, fins a acabar afinant de nou les moles després de les obres dels cups.¹⁵ Del 1770 es registren obres al teulat de la golfà. S'hi menciona la reposició de pedres lligades amb argamassa i guix a les parets per tapar esquerdes. S'havien de mudar les pedres gastades dels arcs dels carcabans per d'altres de bona qualitat provinents de la teuleria d'Alfarràs. També s'hi esmenten reformes als estelladors i la bassa del molí.¹⁶

A partir dels plànols d'obres de 1820 es pot situar, per la banda nord del molí el canal Vell, al sud, i el canal Nou, al nord, amb estelladors per desviar aigües del tram principal del canal de Pinyana. S'esmenta que les obres al canal Nou es realitzaven amb enllosat de pedra forta d'Ivars i que l'antic, el canal Vell, estava fet amb pedra forta de Pinyana.¹⁷ Del 1824 es coneix que el molí funcionava amb 5 moles i que limitava per l'est amb l'hostal, al sud amb la carretera reial, a l'oest amb les terres del marquès i al nord amb l'hort del marquès. S'hi fa també una revisió exhaustiva dels diferents elements del sistema de moles així com de les estances.¹⁸ Del 1910 es coneix la instal·lació d'una màquina de cerndre¹⁹ i la baixa d'una mola²⁰, fets que apunten a la mecanització del molí. Del 1926 se'n coneix una altra²¹ i, finalment, el 1954 es registra la baixa de la indústria al molí del carrer Trinitat.²²

⁹ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 102, p. 25. Procedència AMAV, caixa 58.

¹⁰ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, fitxa 4.113, procedència: ACA, Cartulari de Lavaix, núm. 56, fol. 101; AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, fitxa 4.114, procedència: ACA, Cartulari de Lavaix, núm. 57, fol. 102; AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, fitxa 4.115, procedència ACA, Cartulari de Lavaix, núm. 61, fol. 106.

¹¹ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 54, p. 161, fitxes 4.127–4.128. Procedència ACLL, protocols notarials.

¹² AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 85, p. 78–81, fitxa 4.215–4.221. Procedència AMLL, R. 465.

¹³ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 100, p. 11, fitxa 4.346–4.349. Procedència AMAV.

¹⁴ Pous o circuits verticals que canalitzaven l'aigua de la bassa al carcabà.

¹⁵ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, fitxes 4.277–4.285.

¹⁶ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 118, p. 81, fitxes 4.294–4.299. Procedència AMAV.

¹⁷ ANC, Fons Llinatge Desvalls, Marquesos d'Alfarràs, inv. 2–77, 395.495. ANC, Fons Llinatge Desvalls, Marquesos d'Alfarràs, inv. 22–77, 395.494.

¹⁸ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 16, p.14, fitxes 4.313–4.315. Procedència ACN.

¹⁹ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 111, p. 13, fitxa 4.325. Procedència AMAV.

²⁰ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 111, p. 13, fitxa 4.326. Procedència AMAV.

²¹ AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 111, p. 13, fitxa 4.328. Procedència AMAV.

²² AMA, Llegat Ramon Vives i Gorgues, dossier 111, p. 12, fitxa 4.330. Procedència AMAV.

CONCLUSIONS

El creuament de les dades presentades assenta les bases per a un millor coneixement, tant tècnic com divulgatiu, del molí fariner d'Alfarràs, que es podria conceptualitzar com el Molí d'Alfarràs. La documentació s'ha presentat sintetitzada i s'han obviat molts més documents i molts més detalls a precisar que permeten conèixer amb més profunditat les característiques del molí i la seva evolució cronològica i arquitectònica.

Tipològicament i contextualment, el molí seria de captació d'aigua de bassa i pou atenent al model de Bolòs i Nuet. Pels paràmetres de Sarobe, tot i el possible origen andalusí, seria un molí senyorial de terra baixa per la captació d'aigua per canalització i s'hi reconeixerien herències de tècniques andalusines com la instal·lació de cups. La fi de la seva activitat després de la postguerra es correspondria amb la marcada per Fité.

Se'n poden traçar, de forma preliminar i hipotètica, algunes fases. L'origen, si no andalusí, seria del segle XII, moment en què podria funcionar amb 2 moles i es podria correspondre al primer aparell del cos nord. Als segles XIII o XIV se n'hauria produït una ampliació, que es podria correspondre amb els primers aparells del cos sud, per arribar al segle XV amb 9 moles, moment que es correspondria amb l'aparell que unifica els dos cossos. Al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII les reformes serien constants fins a arribar a la mecanització del molí a inici del XX, per acabar demantellant-lo a mitjan segle XX. Actualment, el seu estat és de deteriorament, abandonat, amb esfondraments puntuals i amb perill d'enderroc.

El Molí d'Alfarràs constitueix, amb els seus sistemes de canals adjacents i els possibles vestigis dels establiments senyorials que es podrien trobar al seu entorn i les antigues fàbriques de filatures Viladés i Casals, així com el canal de Pinyana i el pont Vell, el patrimoni de l'aigua. Aquest és l'eix vertebrador de la història d'Alfarràs i del Segrià nord, per l'impacte de la llarga tradició en l'aprofitament dels recursos hídrics en la societat i l'economia del territori. El conjunt patrimonial, amb el Molí d'Alfarràs com l'element més emblemàtic, hauria de gaudir d'un millor reconeixement en el POUM d'Alfarràs, atès que s'hi registren diversos errors, entre els quals el més destacat és la catalogació de la fàbrica Viladés en l'edifici del molí.

“ El conjunt patrimonial, amb el Molí d'Alfarràs com l'element més emblemàtic, hauria de gaudir d'un millor reconeixement en el POUM d'Alfarràs

Es proposa, finalment, una rehabilitació que garanteixi una nova funcionalitat a l'edifici, en tant que no es conserven vestigis materials per explicar el funcionament de la mòlta del gra. Per a això, en caldria la cessió a titularitat pública a l'ajuntament d'Alfarràs i projectar-hi una museïtzació de mínims que permeti entendre la història de l'edifici i optar per una difusió del coneixement que pot oferir a escala supralocal en plena compatibilitat amb els nous usos.

BIBLIOGRAFIA

BOLÒS I NUET (1983): Jordi Bolòs i Josep Nuet, *Els molins fariners*, Barcelona, Editorial Ketres.

CAMINAL (1989): Montserrat Caminal «La fundació de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre: els seus homes i les seves activitats (1851–1901)», *Recerques: història, economia, cultura* 22, p. 117–135. En línia: <<http://www.raco.cat/index.php/Recerques/issue/view/11044>> (consulta: gener de 2014).

CATALÀ (2010): Manel Català, *Metodologia de recerca etnològica*, Barcelona, Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana.

AADD (2005): Diversos autors, «La digitalització del fons de pergamins de l'Arxiu del Marquès d'Alfarràs», *Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, 17, p. 6.

DEPARTAMENT DE CULTURA (2012): Departament de Cultura, «Alfarràs», *Base de dades Gaudí, Inventari de patrimoni arquitectònic de Catalunya*, Departament de Cultura. En línia: <<http://cultura.gencat.cat/invarquit/llista.asp?nom=&municipi=250138&comarca=0&proteccio=0&estil=0&epoca=0&Submit=Cerca>> (consulta: 30 de gener de 2014).

ERITJA (1998): Xavier Eritja, «La carta de població d'Almenar (1147), el naixement del municipi», Jordi Bolòs i Joan J. Busqueta (eds.), *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació. Vol. II. Almenar 1147–1997. 800 anys de la carta de poblament*, Lleida, Universitat de Lleida, Ajuntament d'Almenar, p. 301–308.

ESQUERDA I GINÉ (2012): Claudina Esquerda, Montserrat Giné, «Catàleg de Patrimoni del municipi d'Alfarràs», Pla Ordenació Urbanística Municipal. Alfarràs. Segrià, Alfarràs, Ajuntament d'Alfarràs. En línia: <http://www.ajuntamentalfarras.cat/images/stories/ajuntament/tramits_pdf/UrbanismePOUM/Catalog_Patrimoni.pdf> (consulta: 30 de gener de 2014).

FITÉ (1983): Francesc Fité «Un apropament a l'estudi dels molins del Montsec i la Vall d'Àger», *Acta històrica et archaeologica Mediaevalia*, 4, p. 207–238.

- FORNS (2004): Josep Forn, *Economia i societat en els regs històrics occidentals catalans: Almenar (Segrià) i la seva àrea (segles XIV–XIX)*, Barcelona, Abadia de Montserrat, Ajuntament d'Almenar.
- LLADONOSA (1994): Josep Lladonosa, «Alfarràs», *Gran Geografia Comarcal de Catalunya, 11, Segrià, Pla d'Urgell, Garrigues, Baix Cinca*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 122–126.
- MIR ET AL. (2010): Contxita Mir, Antonieta Jarne, Joan Sagués, Enric Vicedo (dir.), *Diccionari biogràfic de les terres de Lleida. Política, economia, cultura i societat. Segle XX*, Lleida, Alfàzeta.
- MOLAS (2003): Pere Molas, *L'alta noblesa catalana a l'Edat Moderna*, Vic, Eumo.
- MUÑOZ ET AL. (1990): J. M. Muñoz, A. Pladevall, T. Tosas, *Catàleg de monuments i conjunts historico-artístics de Catalunya*, Barcelona, Departament de Cultura.
- ORDAZ (1979): Jordi Ordaz, «Idees sobre els terratrèmols de Joan Antoni Desvalls (1740–1820)», *Acta Geològica Hispànica* 4, p. 39–42
- PARÍS (2010): Josefina París, *Alfarràs. Apunts històrics d'Alfarràs del llegat Ramon Vives i Gorgues*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, Ajuntament d'Alfarràs.
- PUIG (1984): Ignasi Puig, *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI–XIII*, La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana.
- RIGO I GILI (1992): Antoni Rigo i Empar Gili, *El Molí d'en Ribé. Un molí fariner baix-medieval (Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès)*, Barcelona, Direcció General de Patrimoni Cultural. Servei d'Arqueologia.
- SAROBE (2011): Ramon Sarobe, *Història de Rosselló de Segrià, Volum I, El temps dels templers (1149–1307)*, Lleida, Ajuntament de Rosselló.
- SEGRE (2005): «Mitasa de Alfarràs, abocada al cierre tras el rechazo de los liquidadores a venderla», *Segre*, Lleida, 1 de març de 2005, p. 3.
- SERRA (2000): Rosa Serra, «A propòsit dels molins fariners», *L'Erol*, 64, p. 8–14.
- SOL I TORRES (1974): Romà Sol i Mari Carme Torres, *Historia de un canal. 1147–1974*, Lleida, [s. d.].
- VICEDO (2005): Enric Vicedo, *Fonts per a l'estudi del món rural contemporani*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- VICEDO (2006): Enric Vicedo (dir.), *Els canals de Pinyana i Fontanet. L'aigua com a factor transformador de la regió de Lleida*, Lleida, Pagès Editors.